

כעוף החול : ארנדט בירושלים, אלפיים

ד"ר ליאורה בילסקי, הפקולטה למשפטים אוניברסיטת תל אביב

bilskyl@post.tau.ac.il

הויכוח על ספרה של חנה ארנדט, איכמן בירושלים : דו"ח על הבאנליות של הרוע, פרץ בישראל בחודש אוגוסט שנת 2000, שלושים ושש שנים לאחר פרסום הספר המקורי. הספר, אשר פורסם לראשונה באנגלית בשנת 1963, עורר בשעתו סערה ציבורית וויכוח תוסס אשר התנהל בעיקר מעל דפי העיתונות האמריקאית. בישראל לא התנהל ויכוח דומה, אולי מאחר שספרה של ארנדט לא תורגם לעברית בזמנו.¹ לעומת זאת, ספר הביקורת שנכתב על ספרה של ארנדט בידי המשפטן וההיסטוריון יעקב רבינסון, "העקוב למשור", אשר בא לחשוף את טעויותיה של ארנדט ולהפריך תורגם לעברית בזמנו ופורסם בהוצאת מוסד ביאליק. בספרו 'משפט בירושלים' בחר התובע התובע במשפט איכמן, היועץ המשפטי לממשלה, גדעון האוזנר, להסתמך על דבריו של רבינסון בכותבו כי ספרה של חנה ארנדט הופרך על ידי הביקורת ולכן אינו ראוי להתייחסותו.

ואולם, כפי שכתבה ארנדט עצמה, ביקורות וספרים מרגיזים, אשר מודחקים מן התודעה הציבורית, עשויים לצוץ שוב ולהטריד דווקא בשעה שנדמה כי הפרשה נשכחה וננעלה. שכחה קולקטיבית של עובדות לא נעימות אינה עוזרת ליצור מקום מנוחה אמיתי לבעיה שהודחקה, וזו חוזרת לרדוף את הציבור בדרכים פאתולוגיות. נדמה כי נבואה זו מתגשמת בימים אלו לגבי ספרה של ארנדט עצמה, שכן, כפי שארצה להראות, השאלות הקשות שהיא העלתה, במיוחד באשר למבנה הזכרון הקולקטיבי, הזהות הקולקטיבית, והתרבות הפוליטית הישראלית, אשר משפט איכמן תרם תרומה חשובה לעיצובם, נשארו כפצעים פתוחים אשר לא זכו להגלדה. פרסום ספרה של ארנדט בעברית באיחור של כארבעים שנה יוצר הזדמנות יחודית לבחון את הספר בפרספקטיבה הסטורית. המחלוקת החדשה אשר התנהלה בעתונות היומית הישראלית (בעיקר מעל דפי הארץ) מתאפיינת אומנם באיזון רב יותר מקודמתה, ואולם גם מחלוקת זו גלשה מהר מאוד מעיון בספר עצמו, אל דיון באישיותה של הכותבת, ומאוחר יותר להאשמות הדדיות בדבר הפוליטיקה של המשתתפים בדיון עצמו. במקום להתמודד עם מורכבות הטיעון של ארנדט, על טעויותיו ותובנותיו מתוך פרספקטיבה של זמן, ניסו רבים מן המשתתפים במחלוקת החדשה

¹ להרחבה ר' עדית זרטל, חנה ארנדט נ' מדינת ישראל, תאוריה וביקורת גליונות 12-13, (חמישים לארבעים ושמונה) 159, 165

להתאים את העמדות שהביעה ארנדט בספר על פי חלוקת המחנות בויכוח סוער אחר, המתנהל זה שנים מספר בנושא ההסטוריונים החדשים והפוסט-ציונות. כיצד ומדוע הוסט הדיון בספר של ארנדט לדיון בפוליטיקה של המשתתפים בויכוח? מה ניתן ללמוד מכך על מקום השואה בשיח הפוליטי הישראלי ועל דמותו של המבקר החברתי?

לא לעיתים מזומנות זוכה ההסטוריה לעזוב את מקומה המאובק בארכיונים ובספרי ההסטוריה ולהיכנס אל תוככי הזירה הציבורית. פעמים רבות המעבר מספרי ההסטוריה אל המאבק החי על הזכרון הקולקטיבי מתרחש בעזרת הדרמה המשפטית. כך קרה, לדוגמא, בזמן משפטו של קלאוס ברבי אשר הועמד לדין בליון שבצרפת בשנת 1987 על הפשעים שביצע בתקופת ממשלת וישי בצרפת. המשפט העלה לויכוח ציבורי את שאלת שיתוף הפעולה של צרפת בתקופת ממשלת וישי. דבר דומה ארע להסטוריה של השואה היהודית בזמן משפטו של איכמן בשנת 1961 כפי שהטיב לתאר המשורר חיים גורי אשר סיקר את המשפט: "חוקרים והסטוריונים ובעלי אסופות טרחו בעבודה אינסופית בארץ ובחוץ-לארץ והעניקו לנו את ספרות הדוקומנטציה ... אך כאשר עבר החומר הזה אל שולחן התביעה והיה לחלק מכתב האישום, כאשר פרצו המסמכים האלה מדממת הארכיונים, דומה היה כי כעת הם מדברים בפעם הראשונה, והידיעה ההיא הייתה שונה מאוד מהידיעה הזאת." (גורי, מול תא הזכוכית, 243). מאחר שכל משפט פלילי מעוצב במידה רבה על ידי התביעה מטעם המדינה וזוכה לתשומת לב ציבורית רחבה, הוא עשוי גם לשמש כלי יעיל לעיצוב הזהות הקולקטיבית על ידי הנגדת ערכיה של המדינה עם אלו של הנאשם, הנתפס כ'אחר' לחברה. הפיתוי לעשות שימוש כזה במשפט הוא רב, למרות שיש בדרך זו גם סיכונים. אחד הסיכונים הוא שעורך הדין מטעם ההגנה יצליח להשתמש באותה בימה משפטית כדי לערער על הנרטיב הקולקטיבי אותו מקדמת התביעה ולעמתו עם סיפור-נגד המציג את החברה באור פחות מחמיא. בית המשפט הופך במקרים כאלו לזירת מאבק על הזיכרון הקולקטיבי והזהות הקולקטיבית. כזו, למשל, היתה דרכו של ורגיס, סניגורו של ברבי אשר במסגרת פרשת ההגנה הציג בפני הציבור הצרפתי את סיפור הדיכוי הצרפתי באלג'יריה. ורגיס טען כי גם באלג'יריה התבצעו פשעים נגד האנושות אך מבצעייהם (החיילים הצרפתים) מעולם לא הועמדו לדין. למרות שגירסת הסניגוריה עשויה להידחות בבית המשפט, ופעמים רבות גם נדחית, הזירה הציבורית שהמשפט מעניק לה הופך את סיפור-הנגד שהיא העלתה לחלק מן התודעה הציבורית, והיא עשויה לפרוץ אליה שוב. כך קורה בימים אלו ממש בצרפת לנושא העינויים שביצע הצבא הצרפתי באלג'יריה אשר הושתק מאז שנות השישים. בזמן משפטו של איכמן, הביקורת על הזכרון הקולקטיבי אותו ניסתה לקדם התביעה הישראלית לא הועלתה על ידי סניגורו של איכמן, מחלוקת ארנדט-שביל הזיכרון

סרווציוס אשר נקט קו הגנה שמרני. הביקורת הועלתה מכיוון לא צפוי, על ידי הפילוסופית היהודיה חנה ארנדט אשר התפרסמה עוד קודם לכן בזכות ספרה "מקורות הטוטליטריזם" אשר היווה אחד מן הנסיונות הראשונים להבנת צמיחת המשטרים הטוטליטריים ופשעיהם במאה העשרים. ארנדט דיווחה על המשפט לשבועון היוקרתי הניו-יורקר בסדרת כתבות אשר מאוחר יותר התפרסמו יחדיו בספר "איכמן בירושלים". תרגום הספר לעברית והוצאתו לאור בהוצאת בבל חושפת את הקוראים הישראלים לביקורת שהעלתה ארנדט כארבעים שנה קודם לכן.

ביקורתה של ארנדט על המשפט נוגעת בשלושה עניינים מרכזיים השלובים זה בזה. ראשית, ארנדט מבקרת את **דרך ניהול המשפט**. היא מבקרת בעיקר את מעורבות הפוליטיקה במשפט כפי שבאה לידי ביטוי בהחלטה לתת מקום מרכזי לעדויות קורבנות השואה במשפט, עדויות אשר פעמים רבות לא היו רלוונטיות להוכחת אשמתו של איכמן, וכן בהתמקדות התביעה בקטגוריה המשפטית 'פשע נגד העם היהודי', אשר נועדה לקדם נרטיב הסטורי ציוני המציג את השואה כעוד חוליה בשרשרת ארוכה של רדיפות יהודים מאז ימי פרעה. שנית, ארנדט מבקרת את **דמותו של איכמן** אשר שירטטה התביעה כאדם המונחה על ידי אידיאולוגיה גזענית רצחנית. בספרה מציגה ארנדט פרשנות חלופית המציגה את איכמן כבירוקרט אשר עסוק בקידום הקריירה שלו ונמנע מלהתמודד עם תוצאות מעשיו. בהקשר זה ארנדט חושפת את הולדתו של 'רוצח השולחן' של הבירוקרטיה הנאצית, ואת השפה הבירוקרטית המסתירה את האמת מן השותפים לפשע ומאפשרת להם לראות את עצמם כאזרחים שומרי חוק וחיילים המצייתים לפקודות. בהקשר זה טבעה ארנדט את הביטוי 'הבאנליות של הרוע' שבא לעורר את הקוראים אל הפארדוקס שיצרה החברה הטוטליטרית – פשע חסר תקדים מבחינת אכזריותו, היקפו, ומטרותיו התבצע בצורה הטובה ביותר דווקא על ידי מנגנון פקידותי רגיל. הביטוי הפרובוקטיבי 'הבאנליות של הרוע' הצביע על הפער בין נוראיותו של הפשע, לחוסר היחודיות של הפושע. לדעת ארנדט, דווקא מכאן, נשקפה הסכנה הגדולה ביותר לאנושות, שכן כל מנגנון בירוקרטי אשר יתגייס בעתיד למטרות דומות יוכל לשחזר את אותם פשעים חסרי תקדים. לבסוף, ארנדט מבקרת את **דמות קורבנות השואה** שעלתה במשפט. בעיקר מפריעה לה ההתחמקות השיטתית של התביעה מלהתמודד עם התחום האפור של שיתוף הפעולה של מנהיגי היהודים (היודנראט) עם הנאצים, למרות התימרות התביעה לגולל במשפט את הסיפור הכולל על השואה היהודית על ריבוי פניה. שלושת הרבדים של ספרה של ארנדט מצטרפים לכלל נרטיב חלופי על השואה לזה שהוצג על ידי התביעה במשפט. נרטיב זה אמור היה לערער את הנחות יסוד של הקוראים לגבי מהות הפושע, הקורבן והפשע.

הכתבות והספר גרמו בזמנו להתפרצות ויכוח סוער ורגשי בעולם היהודי ובקרב אינטלקטואלים בכלל. הויכוח אשר התנהל בעיקרו בארצות הברית התרכז בשני נושאים שהעלה הספר: הבנאליות של הפושע ושיתוף הפעולה של מנהיגי היהודים, היודנראט. דברי ארנדט על הבנאליות של איכמן הובנו על ידי רבים כמכוונים להקל מאשמתו של הפושע, זאת למרות הבהרותיה המאוחרות של ארנדט ולמרות שתמכה בעונש המוות שנגזר על איכמן (אך מנימוקים שונים מאלו שנתן בית המשפט). עמדתה כי הבנאליות של הפושע מצדיקה דווקא החמרה באחריות המשפטית, ושינוי יסודי של כללי המשפט הפלילי המסורתי כדי להצליח להתמודד עם פשעי בירוקרטיה בעתיד, לא זכתה לדיון רציני. רוב המבקרים פטרו עצמם מדיון בהצעות אלו בשל העובדה שארנדט לא היתה משפטנית. מאידך, דבריה של ארנדט לגבי שיתוף הפעולה של המנהיגות היהודית נראו למבקרים כצעד קלאסי של האשמת הקורבן. ככלל, הנכונות להכיר בבנאליות של הפושע מזה, ובאחריותם של מנהיגי הקורבנות מזה – נראו כטישטוש גבולות מסוכן אשר יכול להוביל לניהיליזם מוסרי. מעטים היו נכונים לראות בספר קריאה להתמודדות היסטורית ולא מיתולוגית עם השואה. מעטים עוד יותר הבינו את כוונת הכותבת להביא לחידוד השיפוט המוסרי של קוראיה על ידי התעכבות על אותו תחום אפור של שיתוף פעולה של האוכלוסיה האזרחית ושל הקורבנות אשר אותו יוצר ומעודד המשטר הטוטליטרי. הנושא אשר נזנח לחלוטין בזמנו מדברי המבקרים והמצדדים כאחד היה אותו החלק של הספר שעסק בפוליטיקה של המשפט ובהשפעת המשפט על התרבות הדמוקרטית בישראל. כפי שאראה בהמשך, דווקא חלק זה מקבל את מירב תשומת הלב במחלוקת ארנדט הישראלית ואליו מוכפפים הנושאים האחרים.

מאז פירסום הספר עברה החברה הישראלית שינויים רבים. כאשר ארנדט כתבה על הסכנות שבשימוש בקטגוריות משפטיות אתניות (כגון 'פשע נגד העם היהודי') לא צמחה עדיין תופעת הכהניזם והצרף גזענות-יהודית עדין נחשב בחוגים רבים בלתי מתקבל על הדעת. הספר נכתב לפני מלחמת ששת הימים, לפני מלחמת לבנון ולפני האינתיפדה. אומנם פרשת כפר קאסם הוזכרה במשפט ובספר, אבל מדובר היה בתקופה שקדמה למשפטי גבעתי I וגבעתי II אשר העלו למרכז הויכוח הציבורי בישראל את סוגיית הציות לפקודה בלתי חוקית בעליל. גם "הבנאליות של הרוע" הפכה בינתיים למטבע עובר לסוחר, בין השאר, בעקבות ניסוייו של סטנלי מילגרם על קבוצת סטודנטים אמריקאים אשר 'צייתו' להוראה לחשמל בני אדם מעבר למסך של זכוכית. ניתן היה לצפות לכן כי פירסומו של הספר בעברית בשנת 2000 לא יעורר ענין ציבורי מיוחד, ובטח שלא יתפתח לויכוח עם טונים רגשיים כל כך. מה יכול להסביר אם כן את הענין המיוחד שמעורר הספר, ואת הסערה הרגשית אשר מלווה את הכתיבה עליו? בדבריי כאן לא אנסה לתת תשובה מחלוקת ארנדט-שביל הזיכרון

ממצה לשאלה זו, אך אנסה להצביע על כיוון מחשבה על ידי התעכבות על המאפיינים של הויכוח הישראלי: באילו שאלות הוא נוגע? באיזה דרך הוא חוזר אל הטקסט? מה חסר בדברי הכותבים משני הצדדים? אקדים את המאוחר ואומר כי הרגשות העזים שהספר מעורר גם כיום קשורים לדעתי לשאלה אשר לא זכתה לדיון ישיר על ידי המשתתפים בויכוח אשר ענינה מעמדו וחובותיו של המבקר החברתי ביחס לקהילה אותה הוא מבקר. שאלה זו, ארצה לטעון, היא שמחברת בין הויכוח מסביב לספרה של ארנדט למחלוקת בענין הפוסט-ציונות וההסטוריונים החדשים אשר התפתחה בשנות התשעים בישראל.

המחלוקת של שנות השישים, כפי שצינתי, התנהלה באנגלית ומעל דפי עיתונים אמריקאים. הקול הישראלי העיקרי אשר הצטרף אל הויכוח בשנות השישים היה קולו של גרשום שלום, ידידה משכבר של ארנדט, אשר האשים אותה במכתב פומבי ב'העדר אהבת ישראל'. מכתב זה נזכר בדבריה של בתיה גור אשר ירתה את יריית הפתיחה בויכוח המקומי ברשימתה "שם רע לפילוסופיה" (גור, הארץ 28/7/00). גור חוזרת אל ההאשמה הישנה של שלום בכותבה: "כשקוראים את ספרה של ארנדט, על ניסוחיו התבוניים כל כך, אפשר לתמוה איך האשים אותה גרשום שלום ב"אי אהבת ישראל", והרי צריך היה להאשים אותה באי אהבת אדם בכלל." למרות האפקט הרטורי של דבריה, יש בהם כדי להסיט את הקוראים מן הנקודה המרכזית אליה כיוון גרשום שלום בביקורתו. דבריו של שלום נועדו להצביע על החובה שחבה המבקרת החברתית אל קהילתה כאשר היא באה לבקרה בזמן שהיא מתמודדת עם אסון נורא. עמדותיה של ארנדט באשר ליודנראט לא היו חדשות וקודם למשפט איכמן רבים בישראל החזיקו בעמדות דומות. הזעם הרב שעוררו דבריה נבע בין השאר מן העובדה כי יהודיה בעלת שיעור קומה עולמי, האשימה בפומבי את מנהיגי היהודים בכתב עת אמריקאי יוקרתי בעל תפוצה רחבה. מעשה זה נתפס כמעשה בגידה בקהילה, כמי שבחרה להציג את הכביסה המלוכלכת לעיני כל העולם. שלום חולק על תפיסתה של ארנדט כי עמדה ביקורתית אמיתית מחייבת ניתוק רגשי והפעלת אותם קריטריונים שיפוטניים על הפושע ועל קורבנותיו. ארנדט התרכזה בנקודות אלו במכתב התשובה הפומבי שלה. בהתאם לפילוסופיה הכללית שלה היא טענה כי מקומו של רגש ה'אהבה' הוא בתחום הפרט, בין יחידים, ואילו בתחום הציבורי בין המבקר לקהילה – רגש כזה עשוי רק לקלקל את השורה. יתירה מכך, ארנדט חלקה על העמדה שרק רגש אהבה המתבטא בחוסר ביקורתיות של הכותבת מהווה אינדיקציה לפטריוטיזם שלה. לדעתה, אימוץ עמדה אוניברסלית ביקורתית עשוי לנבוע דווקא ממחויבות עמוקה לקהילה ודאגה לעתידה. רשימתה של גור המסיטה את הדיון

משאלות אלו, לשאלת קיום רגש אהבת האדם אצל ארנדט, אינה מזמינה התמודדות עמן אלא מחזירה את הדיון לתחום הפרט – אל המבנה הרגשי והנפשי של ארנדט.

עיקר ביקורתה של גור מופנה ליחסה של ארנדט לקורבנות השואה, ובעיקר לחוסר יכולתה להבין את התרומה החשובה של המשפט אשר נתן להם אפשרות לדבר לראשונה מעל בימה פומבית אל קהל ישראלי. גור כותבת: "וכי לא ידעה שמשפט אייכמן פתח כאן לראשונה אפשרות לבני אדם שהתקיימו כאן כקורבנות בחשאי ובבושה לומר את דברם? וכי אפשר היה בשנים ההן לדבר על מעורבות של יהודים באקציה ובסלקציה, כשעדיין הסתירו כאן מספרים כחולים תחת שרוולים ארוכים?"¹ שנת 1961, היא קובעת, היתה "השנה הראשונה שבה הותר – כלומר נאלצו – לדבר בישראל בגלוי על השואה".² גור, נוגעת בנקודה חשובה – התפקיד המרכזי שהיה למשפט אייכמן במתן קול לקורבנות אשר לא נשמעו עד כה, ואולם היא אינה מדייקת בשני ענינים. ראשית, היא מתעלמת מכך שבשנות החמישים הדיון הציבורי בישראל עסק בשואה רבות, אם כי מתוך עמדה המאשימה את מעורבות היהודים ב'אקציה ובסלקציה'. השתיקה שמוצגת ברשימתה של גור כנובעת מקשיים של ניצולי השואה נבעה במידה רבה דווקא מן הגישה המאשימה ששלטה בכיפה בחברה הישראלית בשנות החמישים ואשר ראתה בקורבנות כמי שהלכו כ'צאן לטבח' ואת מנהיגיהם כמי שהעדיפו את דרך שיתוף הפעולה על פני ההתנגדות והלחימה האקטיבית. במיוחד היתה קשה ההוקעה הציבורית כלפי השוטרים היהודים (הקאפוס) ומנהיגי היהודים (היודנראט), אשר שיתפו פעולה עם השלטונות הנאצים. גישה זו באה לידי ביטוי גם בדיוני הכנסת לקראת חקיקת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם ובמשפטי הקאפו אשר נערכו בשנות החמישים והשישים. (חנה יבלונקה, ... אי דיוק נוסף של גור, עליו מצביע בועז עברון ברשימתו נוגע להתעלמותה מן הקונטקסט הפוליטי של הדיון בשואה בישראל. (עברון, הארץ, 6/10/2000).

עברון שואל: "רק אז "הותר" או "נאלצו"? איפה היא חיה? הרי מלכתחילה הוצגה השואה כהוכחה הניצחת לצדקת הציונות. הרי העיסוק בשואה החל מימי המדינה הראשונים." דבריו אלו של עברון מחזירים אל מרכז הבמה את הפוליטיקה של השואה בישראל, אשר דיון כן ורציני בספרה של ארנדט אינו יכול להתעלם ממנה. ואולם, גם אם ניקח בחשבון פוליטיקה זו, יש לשים לב לנסיון החשוב שנעשה במשפט אייכמן לשנות את הפרמטרים של הדיון. הדיון הציבורי בשואה עד למשפט אייכמן התאפיין במתיחת קו ברור בין קבוצות שונות של ניצולים: אנשי המחתרות והפרטיזנים (אשר זכו בהערצה וכבוד), הניצולים (שנתפסו כמי שהלכו כ'צאן לטבח') והפונקציונרים היהודים אנשי היודנראטים והקאפו (אשר הוקעו על שיתוף הפעולה שלהם). רק

הקבוצה הראשונה זכתה להתקבל בציבוריות הישראלית כמיצגת נאמנה את אתוס הגבורה הישראלי, בעוד דרכם של היודנראט הוקעה ונחשבה כמיצגת את דרכיו של היהודי הגלותי. זו היתה גישת 'שתי הדרכים' אשר שלטה בכיפה. התביעה במשפט איכמן ניסתה להביא לשינוי בגישה זו על ידי הפניית חצי האשמה מן הקורבנות ומנהיגיהם אל איכמן והפושעים הנאצים האחרים. האוזנר מספר בספרו כיצד פנה בבקשה אל עדי הונגריה שלא להעלות את המחלוקות לגבי המנהיגות היהודית במשפט בדיוק מסיבה זו. הוא מספר על שיחתו עם שניים ממנהיגי מרד גיטו ורשה (יצחק צוקרמן וצביה לובטקין צוקרמן) ערב המשפט, אשר שאלו אותו מה יגיד במשפט על מועצות היהודים. האוזנר ענה כי "זה יהיה משפטו של הרוצח, לא של קורבנותיו". וכאשר צביה העירה כי לא יוכל להימנע מלגעת בכך, ענה: "לא אמנע, אגיד את האמת, ללא כחל וסרק". בהבטחה זו לא עמד האוזנר.

גישת 'שתי הדרכים' עלתה לויכוח ציבורי נוקב בזמן משפט גרינוואלד-קסטנר בשנת 1954. המשורר, נתן אלתרמן, יצא בפומבי בטור השביעי בעיתון דבר כנגד גישת 'שתי הדרכים' אשר הוקיעה את אנשי היודנראט באופן גורף. הוא קרא לגישה פחות שיפוטית ויותר הסטורית לשאלת שיתוף הפעולה של יהודים. דבריו של אלתרמן עוררו בזמנו תגובות קשות ואישי ציבור מרכזיים יצאו בהתקפה על גישתו כגישה סלחנית ומסוכנת לחברה הישראלית. בין המבקרים החריפים היה דוד כנעני אשר טען כי גישתו של אלתרמן מביאה לאובדן הסרגל המוסרי המקים מחיצה ברורה בין גבורת הלוחמים לשיתוף הפעולה של היודנראטים. הביקורת של גרשום שלום על נכונותה של ארנדט לשפוט את אנשי היודנראט מצביעה על השינוי הרדיקלי שחל בעמדה הציבורית בעקבות משפט איכמן. הויכוח על שני הדרכים אינו נזכר בדבריה של גור, ולא בדבריהם של המשתתפים האחרים במחלוקת איכמן בירושלים 2000, ואולם הוא רלוונטי להבנת העמדות שהביעה ארנדט בספרה. ההשוואה בין המחלוקות עשויה לעזור לנו לבחון את עמדות המשתתפים על רקע השינויים שחלו בחברה הישראלית ולשפוך אור על שאלת היחס הראוי בין המבקר החברתי לקהילה המבוקרת כפי שעולה ממחלוקת שתי הדרכים שעורר אלתרמן, ומחלוקת איכמן שעוררה ארנדט. באופן פארדוקסלי, דווקא משום שגור אינה מציגה את הרקע ההסטורי-פוליטי לשתיקת ניצולי השואה, היא מקשה על הבנת התרומה היחודית של משפט איכמן למתן קול לקורבנות השואה. לדעתי, תרומתו של המשפט לא היתה בעצם מתן הבמה הציבורית, שכן, השואה קיבלה במות ציבוריות רבות עוד קודם לכן. אלא שבמות אלו ניתנו בדרך כלל למי שנחשבו אנשי ה'גבורה' ואילו הבמה המשפטית עסקה עד למשפט איכמן בברור אשמתם של ניצולים. החידוש שבמשפט

איכמן היה בעצם העמדת הניצולים לצד התביעה הישראלית לראשונה כמאשימים ולא על דוכן הנאשמים. שינוי זה הוא שאפשר להם להתחיל לספר את סיפורם לראשונה.

הבמה שניתנה לניצולים במשפט איכמן לא היתה חפה משיקולים פוליטיים. לצד הניצולים באו להעיד אנשי המחותרות אשר דבר לא היה להם עם הוכחת אשמתו של איכמן. כמו כן, ניתן להבין את בקשתו של האוזנר מעדי הונגריה שלא להעלות את ענין שיתוף הפעולה במשפט, כנובע, בין השאר, מנסיון מאוחר לשקם את דמותה של הנהגת הישוב בישראל, אשר נפגעה קשות במהלך משפט קסטנר. גור מתקוממת על השאלות שהעלתה ארנדט ביחס לשיתוף הפעולה של ההנהגה וביחס להליכת ההמונים כצאן לטבח. ואולם, יש להפריד בין שתי השאלות. יש לזכור כי היה זה דווקא האוזנר אשר הציג בפני עדיו את השאלה בדבר הליכתם כ'צאן לטבח' – שאלה אשר הוגדרה על ידי ארנדט כטיפשית ומכאיבה. המחלוקת האמיתית היתה לגבי שאלה אחרת. ארנדט טענה כי השאלה שהפנה האוזנר לעדיו, 'כיצד לא התמרדתם?' שימשה למעשה מסך עשן לשאלה האחרת שלא נשאלה במשפט, לגבי שיתוף הפעולה של מנהיגי היהודים עם המשטר הנאצי. האוזנר לא עמד בהבטחתו ליצחק צוקרמן וצביה לובטקין לומר את האמת "ללא כחל וסרק" שכן הוא נמנע מהעלאת נושא מועצות היהודים במשפט. ייתכן שנהג כך כדי לאפשר לחברה הישראלית לעבור מן השלב של האשמת הקורבנות באסונם להטלת האשמה על הפושעים הנאצים. ארנדט העלתה את הנושא מחדש בספרה והקדישה לו כחמישה עשר עמודים. בויכוח שהתנהל בשנות השישים בארה"ב היו אלו עמודים אלו שעוררו בקורת קשה ביותר בקרב אינטלקטואלים יהודים. ארנדט כתבה בענין זה כי "בכל מקום שחיו בו יהודים היו מנהיגים יהודים מוכרים, וההנהגה הזאת, כמעט ללא יוצא מן הכלל, שיתפה פעולה בדרך זו או אחרת, מסיבה זו או אחרת עם הנאצים." היא טענה עוד שאם היהודים היו באמת לא מאורגנים ונטולי הנהגה היו משתררים כאוס ומצוקה נוראה אבל המספר הכולל של הקורבנות לא היה מגיע לאותם המימדים. עבור יהודי, כתבה ארנדט, היה זה הפרק האפל ביותר בסיפור. בשנות השישים לא התנהל ויכוח ער בשאלה זו בישראל, אבל סביר להניח כי עמדות הדוברים הישראלים היו פחות נסערות מאלו של עמיתיהם האמריקאים שכן, כפי שראינו, עמדתה של ארנדט שיקפה עמדות מאוד דומות לאלו שנקטו דוברים מרכזיים בישראל במהלך שנות החמישים, גישה שהשתלבה היטב באתוס שלילת הגולה. הפוטנציאל ההרסני שבגישה זו התגלה רק בזמן משפט קסטנר ובמיוחד לאחר שכשלון תביעת הדיבה של קסטנר הוביל לרצח הפוליטי הראשון במדינת ישראל. אל נושא זה חוזר ההיסטוריון ישראל גוטמן, ברשימתו, "העם היהודי רצח את עצמו: גירסת חנה ארנדט לשואה." (הארץ, 15/9/00). גוטמן מצטרף לביקורתה של גור ומעמת את ההוקעה הכוללנית של ארנדט עם המחקר

ההסטוריוני העשיר שהצטבר מאז המשפט ולימד כי דרכי התגובה של היודנראטים היו מגוונות ושונות. עם זאת, גוטמן אינו מציין כי הוא עצמו במאמר משנת 1966 היה שותף לאותה גישה אשר הוקיעה את דרכו של היודנראט להסגיר יהודים למוות כ"חטא שאין לו מחילה וכפרה." עובדה זו מובאת ברשימתה של ההסטוריונית עדית זרטל (הארץ, 6/10/00). זרטל מציינת את הסיבות שהביאו את ארנדט להעלאת נושא שיתוף הפעולה של מנהיגי היהודים עם הנאצים. ראשית, "ארנדט כתבה דברים אלו כי הם עלו במשפט, למרות שהתובע ניסה למנוע העלאתם, ומכיוון שבכותבה דו"ח על המשפט, היתה חייבת להזכירם." הסבר זה אינו יכול להתקבל כפשוטו שהרי ראינו כי האוזנר נמנע במכוון מהעלאת הנושא במשפט. ארנדט במכתב למורה וחברה הטוב הפילוסוף הגרמני קארל יאספרס כתבה כי היא "חוששת שאייכמן יצליח להוכיח ... באיזו מידה אדירה סייעו היהודים לארגן את השמדתם שלהם. זאת, כמובן, האמת העירומה, אבל אמת זו, אם לא תוסבר כהלכה, עלולה לעורר יותר אנטישמיות מאשר עשר חטיפות." (מכתב ליספרס 23 דצמבר 1960). ואולם גם הסבר זה אינו עומד בבחינה מדוקדקת יותר מאחר שכאשר סניגורו של אייכמן החליט לא להעלות נושא זה במשפט עמדה ארנדט בשלה והעלתה את הנושא בספרה. בעשותה כן היא הרחיבה את יריעת המשפט בניגוד להשקפתה הבסיסית כי המשפט צריך להתמקד אך ורק במעשיו של איכמן. הסיבה השניה שמביאה זרטל להעלאת הנושא משכנעת יותר. לטענתה ארנדט סברה ש"רק דיון כן ומעמיק, כואב ככל שיהיה, בסוגיית שיתוף הפעולה היהודי, יוכל להביא לו בסופו של דבר ארוכה." סיבה זו נוגעת בסלע המחלוקת בין האוזנר לארנדט לגבי הדרך הנכונה לחברה להתמודד עם עבר "לא פתור": האוזנר סבר כי אין להעלות נושא זה במשפטו של איכמן על מנת לאפשר לניצולים להשמיע קולם מעמדה ברורה של מאשימים. ארנדט, לעומת זאת סברה שהדרך הנכונה לאומה להתמודד עם עברה היא על ידי דיון נוקב בנושא שיתוף הפעולה. נטען בזמנו כנגד ארנדט כי העלתה את הנושא מוקדם מדי, אבל כפי שראינו הנושא עלה בישראל כבר בשנות החמישים, ולאחר שהפך למעין טאבו בעקבות רצח קסטנר לא עלה עוד במהלך שנים ארוכות לדיון ציבורי רציני.

מדברים אלו ניתן ללמוד כי המחלוקת בין האוזנר לארנדט לא היתה בין 'משפט' לפוליטיקה' – כפי שהציגה אותה ארנדט בזמנו, או כפי שהיא מוצגת לעיתים על ידי המתווכחים היום. למעשה, מדובר היה בהתנגשות בין שתי תפיסות מנוגדות לגבי התפקיד הפוליטי של המשפט בעיצוב הזכרון והזהות הקולקטיבים הישראליים. גם האוזנר, וגם ארנדט, ידעו כי לא ניתן לברר את אשמתו של איכמן במנותק מנרטיב הסטורי אשר אותו יקדם המשפט. שני הצדדים היו נכונים

להרחיב את יריעת המשפט על מנת להציג נרטיב הסטורי שלם – אם כי שני הנרטיבים היו שונים בתכלית. מחד, סיפור על אנטישמיות עתיקה נגד העם היהודי המגיעה לשיאה במעשיו של איכמן, ומנגד, סיפור על צמיחת המדינה הטוטאלטרית ויצירת פשע חסר תקדים – פשע נגד האנושות. לעניננו, חשובה העובדה כי הן האוזנר והן ארנדט הבינו כי הסיפור ההסטורי אותו יקדם המשפט הוא בעל חשיבות עצומה לעיצוב התרבות הפוליטית בישראל. היום, מתוך פרספקטיבה הסטורית, ניתן לנסות ולהעריך את הגישות השונות לגבי תפקיד משפט איכמן בעיצוב הזכרון והזהות הקולקטיבית. ואולם, תנאי ראשון להערכה זו היא נכונות להכיר בפוליטיקה של שני הצדדים. גישה כזו לא אומצה על ידי אף אחד מן הצדדים למחלוקת אלפיים. המבקרים את ארנדט, נוטים להציג את התביעה הישראלית כחסרת פניות פוליטיות וכמי שענינה היה להוכיח את אשמתו של איכמן מתוך הזדהות עם הקורבנות וחובה מוסרית לאפשר להם להציג את סיפוריהם. (גור, גוטמן ואחרים) מאידך, התומכים בארנדט, חושפים את הפוליטיות של התביעה הישראלית אך אינם מוכנים להודות בפוליטיקה של ארנדט עצמה. (עברון, זרטל ואחרים). המחלוקת בצורתה זו מפספסת את אחת השאלות המרתקות בדבר היחס בין משפט, הסטוריה ופוליטיקה.

בצומת המסובך הזה בין משפט הסטוריה ופוליטיקה ניצבו קורבנות השואה. היום קל יותר להבין את עמדתה של ארנדט אשר ביקשה להצביע על הסכנות לחברה הישראלית מכינון זהות קולקטיבית על בסיס היותה קורבן יחודי, דבר אשר מעמיד אותה בעמדה מאשימה כלפי כל העולם ופוטר אותה מלעסוק בקורבנות אשר להם גם היא אחראית. מאידך, קשה להבין כיצד ניתן היה לעשות צדק עם הקורבנות במשפט איכמן אם ישראל היתה בוחרת ללכת בדרך אשר ננקטה במשפטי נירנברג, ובה תמכה ארנדט, ולבסס את אשמתו של איכמן על מסמכים בלבד. האם לא היה באסטרטגיה זו, הלכה למעשה, השתקה (בדרכים אחרות) של הקורבנות במשפטו של איכמן? חברות המתמודדות עם שאלות דומות בימינו מנסות למצוא פתרונות חלופיים לדילמה הקשה שיוצר המשפט הפלילי אשר מגן על זכויות הנאשם פעמים רבות על חשבון זכויות הקורבנות. אחד הפתרונות היצירתיים לבעיה היה הקמת וועדות הפיוס והאמת בדרום אפריקה בעקבות החלפת משטר האפרטהייד על ידי הקמת וועדות נפרדות לקורבנות ולמבצעי הפשעים. ספרה של ארנדט ממשיך לרתק אליו קוראים גם היום, לא בהכרח בגלל התשובה הפסקנית שארנדט נותנת בו לגבי מעמד הקורבנות במשפט, תשובה אשר ניתן לחלוק עליה, אלא בשל נכונותה להצביע על הסכנות בדרך אשר התביעה הישראלית בחרה בה, דרך אשר עיצבה את הפוליטיקה הישראלית לטוב ולרע.

על שאלות מסובכות אלו לא ניתן לענות בקלות. בלתי אפשרי להתמודד אתן כאשר מסיטים את הדיון מן הסוגיות שעלו בספר אל הביוגרפיה האישית של ארנדט. כך למשל, כותבים שונים מצביעים על קיום רומאן של ארנדט עם מורה הפילוסוף מרטין היידגר בצעירותה כהוכחה מרשיעה לכוונותיה. על כך מגיבה זרטל בחריפות: "כן, גם זו שיטה מקובלת ובדוקה של ויכוח, לשים תווית, בעיקר כשמדובר באישה, של מי שאוהבת את האויב, ו"עושה" את זה איתו." באותו אופן, המחלוקת הישראלית קיבלה תפנית מעניינת כאשר הכותבים הפסיקו לעסוק בטקסט עצמו ובמקום זאת הפנו מבט אל הפוליטיקה של המשתתפים בוויכוח. גוטמן משרטט קו מפריד בין הסטוריונים עיניניים אשר מחקריהם מפריכים את טענותיה של ארנדט, לבין הסטוריונים חדשים – פוסט ציונים, אשר תומכים בארנדט מסיבות פוליטיות ואופנתיות. בדרך זו נעשית דה-לגיטימציה לכל אותם שכתבו בזכות טענותיה של ארנדט, כמי שעשו כך משיקולים לא עיניניים. מעבר לבעיות בקו התקפה זה נשאלת השאלה האם שיפוטו של הספר הוא אכן עניין להסטוריונים בלבד? לטענתי, אחת הנקודות המרכזיות של הביקורת אשר העלתה ארנדט ביחס למשפט עסקה בתרבות הפוליטית הישראלית ונקודה זו אסור שתישאר נחלתם של הסטוריונים בלבד. התגובה לגוטמן לא אחרה לבוא. עברון ברשימתו "שיטות יעילות למניעת מידע" חושף את הפוליטיקה שעמדה בבסיס אי פירסום ספרה של ארנדט בעברית עד שנת 2000. פוליטיקה זו מוכיחה לדעתו שלא השיפוט ההסטורי הענייני הוא שמנע את תרגומו ופירסומו של ספרה של ארנדט עד כה. עברון כותב: "אם הכל כשר וישר, היה משפט נורמלי ללא כוונות וסדר יום פוליטיים והכיצד זה לא הופיע ספרה של ארנדט בעברית עד השנה הזאת, חרף פרסומו העולמי והסערה הפוליטית שליוותה אותו?". לטענתי, לא היה זה פרי המקרה, או חוסר עניין ציבורי שמנעו את הפרסום, שכן הוא עצמו תרגם את הספר בסמוך לאחר פירסומו על פי בקשת עורך הוצאת הספרים עמיקם גורביץ. עברון מספר את השתלשלות העניינים שהובילה לאי פירסום הספר בזמנו על ידי הוצאת שוקן ועמיקם וטוען כי נאמר לו מפי גורביץ כי ראש הממשלה דאז, דוד בן גוריון היה מעורב ישירות. נקודה זו ראויה לעיון, מאחר שאם הדברים אכן קרו כך יש בהם כדי להצביע על מבנה פאתולוגי של הויכוח הפוליטי בישראל. במקום להתמודד ישירות עם אחד מספרי הביקורת החשובים ביותר שנכתבו על המשפט, 'היד הנעלמה' של הפוליטיקה הישראלית משתיקה את הביקורת, ומונעת הפיכתה לחלק אינטגרלי מן השיח הציבורי הישראלי (במקום זאת, כפי שצינתי לעיל, מתורגם לעברית רק ספר הביקורת של רבינסון). אותו הקו שננקט על ידי האוזנר לגבי נושא היוזנראט במשפט איכמן, ואשר אותו ביקרה בחריפות ארנדט מתגלה גם בטיפול בספרה של ארנדט. באותו הקשר ניתן לציין כי גם פסק דינו של השופט בנימין הלוי בענין קסטנר, אותו פסק דין שעמד במרכז מחלוקת אלתרמן של שנות החמישים, לא פורסם סמוך לזמן מחלוקת ארנדט-שביל הזיכרון

כתיבתו כמקובל, אלא באיחור של כעשר שנים. חבל רק שהוצאת בבל אשר עשתה לתיקון המצב ופירסמה את הספר בשנת אלפיים לא הוסיפה מבוא או אחרית דבר אשר יספרו את ההסטוריה של המחלוקות מסביב לספר ושל אי פרסום הספר עצמו.

הויכוח על הספר איכמן בירושלים הפך לקראת סופו לתת פרק בויכוח על הפוסט ציונות. משה צימרמן ברשימתו מציג את חנה ארנדט כאמא של הפוסט-ציונות (צימרמן, הארץ 20/10/00). ואולם, מאחר שהויכוח בענין הפוסט-ציונות התמקד בשאלת הסכסוך הישראלי-פלשתיני, נוטש צימרמן את הספר 'איכמן בירושלים' ועובר לעסוק בעמדותיה הכלליות של ארנדט בנוגע לבעיה הפלשתינית ולמדינה הציונית. הבעיה היא שיצירת זיהוי פשוט בין ארנדט לפוסט ציונים חוטא באנאכרוניזם.² ההתייחסות היחידה בספר לנושא זה עולה בקשר לביקורתה של ארנדט על העיסוק האינטנסיבי במשפט בקשריו של המופתי של ירושלים, חאגי' אמין אל חוסייני עם איכמן, עיסוק שנבע לדעתה בעיקר מסיבות אידיאולוגיות פוליטיות (הדגשת הקשר בין האויב הנאצי לאויב הפלשתיני). ואולם נושא זה לא זכה לדיון מעמיק בספר, ואין הוא עומד במרכזו. מעבר לכך, הנסיון להפוך את ארנדט בדיעבד לפוסט-ציונית מחטיא את העמדות שהביעה ארנדט בספר עצמו. צימרמן כותב כי ארנדט חתמה על מכתב בו נאמר כי "מפלגת חרות של בגין קרובה מאוד למפלגות נאציות פאשיסטיות." מאידך, ניתן לציין כי עמדתה הביקורתית של ארנדט בקשר לפעולתיו של קסטנר היתה קרובה מאוד לעמדת מפלגת חרות בזמנו. גורני במאמר תגובה מעלה ביקורת דומה וקובע כי צימרמן לא אמר את כל האמת על יחסה של ארנדט אל הציונות והתעלם מעובדות שהיו מפריעות לו למקמה כ"פוסט-ציונית." לדעתי, הנסיון לסווג את עמדותיה של ארנדט כפוסט-ציוניות מסיט את הדיון מן השאלה המעניינת יותר אשר מקשרת בין ויכוח ארנדט לויכוח על הפוסט ציונות. השאלה ששני הויכוחים מעלים ענינה מעמדו של המבקר החברתי ביחס לקהילה: האם עמדה ביקורתית יכולה וצריכה להיעשות רק מתוך קבלת עמדה אוניברסלית מרוחקת, או האם תתכן ביקורת מתוך עמדה של הזדהות ואמפטיה עם הקהילה המבוקרת? האם ראוי למבקר להסתתר מאחורי כובע הצופה האובייקטיבי או עליו להכיר באחריותו גם כמשתתף בקהילה? זווית הסתכלות זו עשויה לאפשר לקורא הישראלי לגשת אל הספר כטקסט חי, הנוגע לאחת השאלות הבווערות היום בחברה הישראלית.

² לדיון מפורט בנושא יחסה של ארנדט לציונות ר' Richard J. Bernstein, Hannah Arendt and the Jewish Question (MIT Press, Cambridge Massachusetts, 1996).